İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN DÖNÜŞÜM ÇAĞINDA

FAHREDDİN ER-RÂZÎ

editör

Ömer Türker - Osman Demir

Bu eser
İSAM'ın İkinci Klasik Dönem Projesi kapsamında hazırlanmıştır.

İSAM Yayınları 153
İlmî Araştırmalar Dizisi 65

İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında
FAHREDDİN er-RÂZÎ

editör
Ömer Türker - Osman Demir

Bu kitap
İsam Yönetim Kurulunun 21.10.2011 tarih
ve 2011/19 sayılı kararıyla basılmıştır.

© Her hakkı mahfuzdur.

Birinci Basım: Aralık 2013

ISBN 978-605-4829-09-5

İSAM Yayıncılık Sosyal Hizmetler San. ve Tic.Ltd.Şti.
İcadiye Bağlarbaşı Cad. No. 40 34662 Üsküdar/İstanbul
Tel: (0216) 474 08 50 Faks: (0216) 474 08 74
www.isam.com.tr bilgi@isam.com.tr
Sertifika No. 15734

Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No. 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat 2, 34310 Haramidere / İstanbul
Tel: (0212) 412 17 77
Sertifika No: 12027

Türker, Ömer (ed.)
İslâm düşüncesinin dönüşüm çağında Fahreddin er-Râzî / Ömer Türker - Osman Demir (ed.). - İstanbul : İSAM Yayınları, 2013.
635 s. ; hrt.; 24 cm. - (İSAM Yayınları; 153. İlmî Araştırmalar Dizisi; 65)
Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-605-4829-09-5

9
BİR FIRAK MÜELLİFİ OLARAK FAHREDDİN ER-RÂZÎ

Kadir Gömbeyaz
Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi

İslâm düşünce tarihinin köşe taşlarından biri olan Fahreddin er-Râzî (544-606/1150-1210), İslâmî ilimlerin pek çoğunda yetkin ve özgün eserler kaleme almış, bütüncül ve sistematik bir düşünce yapısıyla tebârüz eden, velût ve bir o kadar da nevi şahsına münhasır ezber bozan bir âlim ve mütefekkirdir. Onun bu niteliklerinin hakkıyla yansıdığı bir alan da İslâm tarihinde ortaya çıkmış itikadî fırkaları ele alan ve tasnif eden eserlerin oluşturduğu "fırak edebiyatı"dır. Râzî'nin bir fırak müellifi olarak kimliğini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma, müellifin ilimler ansiklopedisi mahiyetindeki *Hadâiku'l-envâr* adlı eserindeki fırak ilmine dair bölüm ile hususan fırak sahasında kaleme aldığı *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât* ve *er-Riyâzü'l-mûnika* adlı eserleri ve bu eserlerde gerçekleştirdiği fırka tasnifleri üzerine odaklanmaktadır. Râzî'nin hemen her eserinde değişik bağlamlarda çeşitli itikadî fırkaları söz konusu ederek onlar hakkında ihatalı ve derin bilgisini gözler önüne serdiği yerlerin incelenmesi hem çalışmanın kapsamını fazlasıyla aşacağı hem de, daha önemlisi, onun fırak müellifi olarak kimliğini ortaya koyma amacından ister istemez uzaklaşmayı gerekli kılacağı için terkedilmiştir. Onun fırak eserleri ve gerçekleştirdiği fırka tasnifleri üzerinden fırak edebiyatı içerisindeki yeri, alana getirdiği yenilik ve değişikliklerin tespiti ve değeri, sonraki döneme etkileriyle fırak sahasında yapıp ettiklerinin genel Râzî düşüncesi ile bağlantısı çalışma boyunca sorgulanan başlıca hususlardır.

Hadâiku'l-envâr'daki Fırak İlmine Dair Bölüm Üzerine

Râzî'nin fırak ilmindeki orijinal yönünü ortaya koyan eserleri *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât* ve *er-Riyâzü'l-mûnika*'dır. O sebeple onun "fırak müellifi" kimliği söz konusu eserleri ve bunlarda gerçekleştirdiği fırka tasnifleri üzerinden belirlenmeye çalışılacaktır. Ancak bunun öncesinde erken yaşlarda kaleme aldığı anlaşılan[1] *Hadâiku'l-envâr* adlı eserindeki fırak ilmi ile alâkalı bölüme dair birkaç tespiti serdetmek faydalı olacaktır.

Râzî, altmış ilmi tanıtarak haklarında bilgi verdiği, bir nevi "ilimler ansiklopedisi" mahiyetindeki Farsça eseri *Hadâiku'l-envâr fî hakāikı'l-esrâr*'da elli dördüncü ilim olarak dilimize, "yeryüzündeki insanların fikirleri/din ve mezheplerine dair ilim" şeklinde çevirebileceğimiz "ilm-i makālât-ı ehl-i âlem" ismini verdiği ilmi tanıtır. İlmi isimlendirirken kullanılan "makālât" kavramı bir kişinin inanç/itikat ile alâkalı bir konuda çoğunluktan farklı olarak kendine özgü şekilde ortaya koyduğu fikir ve görüşü ifade eden "makāle" kelimesinin çoğuludur ve zamanla itikadî grupları ele alan ve tasnif eden eserler ve bu eserlerin oluşturduğu literatür için kullanılır hale gelmiştir.[2] Böylece Râzî, bu ifadeyle insanların farklı inanç gruplarını derleyip tasnif etmeyi amaçlayan ilmi kastetmiştir. O, bu ilmin kapsamını sadece İslâm ile sınırlandırmayıp bütün insanlığı kapsayarak diğer din ve inançları da içine alacak şekilde genişletmektedir. Bu şekliyle "milel-nihal" türü dediğimiz literatürü ifade etmektedir.

Râzî bu ilmi dokuz alt başlık altında eserin genel amaç ve kapsamına uygun olarak oldukça muhtasar bir şekilde işlemektedir.[3]

1 İran Millî Meclis Kütüphanesi'ndeki (nr. 815171) nüshada eserin ferağ tarihi 6 Zilhicce 574 (15 Mayıs 1179) olarak görünmektedir (bk. http://dl.nlai.ir/UI/ImageLayers/04974091-7321-4807-bc2c-e2eaf49b4b65/index.html [18.08.2013]). Bu sebeple eserin bu tarihten önce yazılmış olması gerekir. Bu da *Hadâik*'in Râzî'nin henüz otuzlarına varmadan yazdığı bir eseri olduğu anlamına gelmektedir. Bu önemli tespiti Eşref Altaş'a borçluyum.

2 "Makāle/makālât" kelimelerinin anlam alanı ile "inanç" ve "görüş" anlamlarını karşılamak üzere tercih edilmesinin gerekçeleri için bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 572.

3 Söz konusu ilmin işlendiği yer için bk. Râzî, *Hadâiku'l-envâr fî hakāikı'l-esrâr*, Îran Kütübhâne-yi Millî Meclis, nr. 815171, vr. 216[a]-218[a]; *a.g.e.*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1759, vr. 168[a]-169[b]; *a.g.e.*, (*Kitâb-ı Müstetâb-i Sittînî: Mevsûm bi-Câmii'l-ulûm* adıyla) [taşbaskı], s. 199-201.

Üç-sekizinci başlıklar arası İslâm fırkalarıyla alâkalıdır. Râzî burada öncelikle makālât türü eserlerin biçimini ve bakış açısını önemli ölçüde belirleyen yetmiş üç fırka hadisini söz konusu ederek hadiste zikri geçen yetmiş üç rakamına ulaşan bir fırka tasnifi gerçekleştirir (bk. Ek 1). Dokuzuncu başlık diğer dinler ile alâkalıdır. Râzî'nin burada yaptığı İslâm fırkaları tasnifinin Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'inde yaptığı tasnif ile büyük benzerlik arzettiği, Râzî'nin tabir câizse bu ilme dair verilecek en iyi örnek olarak Şehristânî'nin tasnifini gördüğü, fakat bazı ekleme ve çıkarmalarda bulunmaktan da kendini alamadığı söylenebilir (Şehristânî'nin tasnifi ile krş. Ek 2).

Râzî'nin *Hadâik*'te Şehristânî'den farklı olarak yaptığı tasarruflardan en dikkat çekici olanlarına gelince, Mu'tezile fırkalarına Kādî Abdülcebbâr'a nispetle Kadaviyye ve Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'ye nispetle de Ebü'l-Hüseyniyye fırkasını ilâve etmesidir. Kādî Abdülcebbâr'a bir fırka nispeti tasniflerde benzeri görülen bir durum değildir. Nitekim Râzî de daha sonraki tasniflerinde bu tasarrufundan vazgeçecektir. Bir başka dikkat çekici ilâve Sıfâtiyye ana fırkasına nispet edilen Selefiyye isimli fırkadır. Aslında Şehristânî de Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki muhalifi olarak Selef'ten bahsetmiş ancak onun Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'den sonra Eş'ariyye olarak anıldığını söyleyerek müstakil bir fırka olarak zikretmemişti. Görünen o ki, Râzî bu açıklamayı yeterli bulmamış ve Selefiyye'nin müstakil olarak zikredilmesini daha uygun bulmuştur. Şehristânî "Şîa" başlığı altında Keysâniyye-Zeydiyye-İmâmiyye-Gāliyye-İsmâiliyye şeklinde beş ana kol sayarken Râzî, Keysâniyye ve bazı kollarını ve yine İsmâiliyye'yi İmâmiyye'nin altına yerleştirerek üç ana kol zikreder. Şehristânî'nin listesindeki bazı fırkaları çıkartarak veya ilâve ederek ya da sıralamada birtakım değişiklikler yaparak tasnifini oluşturan Râzî, genel olarak tasnifinde Şehristânî etkisi altındadır ve bu eserinde fırka tasnifi işine çok da özen göstermediği anlaşılmaktadır. Ancak Râzî'nin daha sonra bu işe özel olarak eğilerek, kaynak olarak Şehristânî'den bolca istifade etmesine rağmen, oldukça özgün bir tasnif ortaya koyduğu ve sahaya kendi damgasını vurduğu, *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât* ve *er-Riyâzü'l-mûnika* isimli fırak eserlerinden anlaşılmaktadır.

Râzî'nin Fırak Eserleri

Son zamanlara kadar Fahreddin er-Râzî'nin fırak ilmine dair tek eserinin *İ'tikādâtü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* olduğu zannedilirdi.

Ancak 2004 yılında *er-Riyâzü'l-mûnika*'nın neşriyle eserin Râzî'nin fırak türündeki bir başka eseri olduğu öğrenilmiş oldu. Üstelik *İ'tikādât*'ın müstakil bir eser olmayıp Râzî'nin hayatından ve eserlerinden bahseden birçok kaynakta ismi geçen *Tahsîlü'l-hak* adlı eserinin ikinci bölümü olduğu da yazma ve matbu neşirlerle ortaya çıktı.[4] Böylece Râzî'nin bir fırak müellifi olarak kimliğini ortaya koyan doğru bir resme ulaşmak için hem *er-Riyâzü'l-mûnika*'nın hem de *İ'tikādât*'ın bir parçası olduğu *Tahsîlü'l-hakk*'ın bir bütün olarak ele alınmasının gerekliliği âşikârdır. Bu sebeple eserlerin biçim ve muhteva özellikleri hakkında muhtasar bir bilgi verildikten sonra[5] eserlerde gerçekleştirilen fırka tasniflerinin temel özellikleri belirlenmeye ve Râzî'nin fırak ilmindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Râzî'nin *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât* adlı risâlesi kendisinin itikatta Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Ebû Ali el-Cübbâî'ye, fıkıhta ise İmam Şâfiî'ye ulaşan ilim silsilesini verdiği bir giriş bölümüyle iki ana bölümden oluşmaktadır. "Ehl-i Sünnet ve Cemaatin Prensipleri"ni ele alan ilk ana bölüm sekiz başlıktan müteşekkildir. İlk yedi başlıkta itikat ile alâkalı mevzular, son başlıkta da fıkıh usulüne dair meseleler işlenmiştir. Eserin ikinci bölümü ise bizim "*İ'tikādât*" olarak bildiğimiz İslâm fırkalarının ve diğer din ve inançların söz konusu edildiği fırak bölümüdür. Bu bölümün daha sonraki dönemlerde müstakil olarak istinsah edildiği ve dolayısıyla müstakil bir eser olarak algılanmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu tür nüshalara dayanılarak yapılan birçok neşir *İ'tikādât*'ı müstakil bir risâle olarak göstermiştir.[6] Râzî eserin sonlarına

4 *İ'tikādât*'ın *Tahsîlü'l-hakk*'ın ikinci bölümü olduğunu gösteren nüshalar için bk. *Tahsîlü'l-hak fî ilmi'l-kelâm* adıyla, Amasya Beyazıt Ktp., nr. 1407/2, vr. 231[b]-250[a]; *Kitâb fî usûli'd-dîn ve'l-milel ve'n-nihal* adıyla *Sefîne-i Tebrîz* içinde, s. 314-322. Bu yazma ve matbu nüshada da görüldüğü gibi eser Farsça'dır. Bundan sonra eserden hem eserin orijinaline hem de eserin genel olarak araştırmacılar tarafından tanındığı şekliyle fırak kısmı olan ikinci bölümüne işaret etmek üzere *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât* şeklinde bahsedilecektir. Eserin yalnızca ikinci bölümüne referansta bulunulduğunda ise eser *İ'tikādât* adıyla verilecektir.

5 Pek çok modern araştırmacı tarafından bilinmeyen *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât* ve *er-Riyâzü'l-mûnika*'nın Râzî'ye aidiyetinin tespiti, yazma ve matbu nüshaları ve bunlarla alâkalı bazı problemler bir başka çalışmanın konusu olarak planlandığı için bu çalışmanın ilgisini dağıtmamak adına terkedilmiştir.

6 Eserin ilk neşri Ali Sâmî en-Neşşâr tarafından iki yazma nüshaya dayanılarak 1938 yılında yapılmıştır. Bunun dışında Neşşâr'ın neşrine dayanılarak farklı ⇨

doğru kendisi hakkında Ehl-i sünnet'in dışına çıkmakla itham edildiğini söylemekte ve buna karşı kendisini savunmaktadır. Muhtemelen bu onun felsefeyle iştigali yüzünden karşılaştığı bir duruma işaret etmektedir. Eserin başında İmam Eş'arî ve İmam Şâfiî'ye ulaşan ilim silsilesini vermesi kendisinin iddia edilenin aksine Ehl-i sünnet'in içerisinde olduğunu kanıtlama kaygısının ürünü olarak anlaşılabilir.

Râzî'nin *Tahsîlü'l-hakk*'ın ikinci bölümünde yani *İ'tikādât*'ta yapmış olduğu fırka tasnifine gelince (bk. Ek 3), bu her bir fırkanın çoğu zaman tek bir görüşle sunulduğu oldukça muhtasar bir tasniftir.[7] Ancak muhtasar oluşuna rağmen eser diğer din ve inançları da içermekte, milel ve nihal türünün bir örneğini teşkil etmektedir. Tasnif on başlık altında işlenmiştir. Buna göre sekiz ana fırka sekiz başlıkta işlenirken dokuzuncu başlıkta "İslâm'ın içinden gibi görünüp aslında müslüman olmayan fırkalar" olarak tanımladığı Bâtınî grupları ele alırken son başlık İslâm'ın her bakımdan dışında kalan Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecûsîlik, Senevîlik, Sâbiîlik gibi dinler ve onların fırkalarıyla felsefecilerini ele almıştır.

Râzî'nin fırak türündeki diğer eseri olan *er-Riyâzü'l-mûnika*, her ne kadar elimize ulaşmış hali eksik de olsa *Tahsîlü'l-hakk*'ın geniş ve ayrıntılı bir şeklidir. Fırkaların ele alınışında bazı biçim ve muhteva farklılıkları olsa da iki eser benzer bir şablondan hareket etmektedir. *er-Riyâzü'l-mûnika*'nın elimizdeki matbu nüshası, İslâm fırkalarının ele alındığı bölümde Mu'tezile ve Şîa fırkalarının sunumundan sonra Havâriç fırkasının işlendiği bölümün başında birden bitmektedir.

kişiler tarafından yapılmış neşirler de mevcuttur. *İ'tikādât*'ın Süleymaniye'de tespit ettiğimiz bir yazma nüshası da bulunmaktadır (*Kitâb fi'l-Fırakı'l-İslâmiyye ve gayrihâ* kaydıyla, Süleymaniye Ktp., Murad Buhârî, nr. 171/2, vr. 313ª-320ª). *İ'tikādât* ayrıca Namık Kemal Karabiber tarafından yüksek lisans tezi çerçevesinde notlandırılarak Türkçe'ye çevrilmiştir; bk. Karabiber, *Fahruddin er-Razi'ye Göre İslâm Mezheplerinin Tasnifi,* s. 27-97. Yine eserin yakın zamanlarda yapılmış bir başka Türkçe çevirisi daha bulunmaktadır; bk. "İ'tikādâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn", trc. Faruk Sancar, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* IX/2 (2009), s. 235-274.

7 Tasnifin ve eserin muhtasar tutulmasının sebebi, muhtemelen elimizdeki nüshalarda "fülân" şeklinde belirsiz bir ifadeyle geçen bir kişiden gelen kelâm ve fıkıh ilmiyle ilgili muhtasar bir eser yazma talebini Râzî'nin karşılama arzusudur.

O sebeple iki eser arasındaki mukayesemiz bu yere kadar olan bölümle sınırlı kalmak durumundadır. Eser tıpkı Eş'arî'nin *Makālâtü'l-İslâmiyyîn*'inde olduğu üzere salt bir fırak kitabı olmakla kalmayıp kelâm ve fırak türünü kendisinde birleştiren bir hüviyete sahiptir.[8] Buna göre eserin ilk bölümü müslümanların itikat ile alâkalı olarak tartıştıkları meseleleri ve bu meseleler etrafında ileri sürülen çeşitli görüşleri işlemekte, bunu Ehl-i sünnet'in daha doğrusu Eş'arîliğin gerek akîdesi gerekse de kendisine kadar ulaşan ilmî silsilesinin ve önemli şahsiyetlerinin ele alındığı kısa bir bölüm takip etmektedir. bunun akabinde ise fırak bölümü başlamaktadır.

Eserin bazı bölümlerinde Şehristânî'nin etkisi ciddi anlamda hissedilir. Meselâ eserdeki başlıklardan ikisi Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'inin mukaddimelerinden ikisine denk gelmektedir. Bunlar şeytanın Âdem'e secde etmemesine gerekçe olarak ortaya attığı yedi soru ve şüphenin işlendiği "mahlûkat arasında meydan gelen ilk şüphe" ile Hz. Peygamber'in vefatının hemen öncesinde, vefatı esnasında ve vefatının akabinde meydana gelen sahâbe arasındaki ilk ihtilâfları ifade eden "İslâm'da meydana gelen ilk şüphe" başlıklarıdır. Eserin en dikkat çekici yerlerinden biri de fırkaların isimlendirilme süreçlerine ve isimlendirme ile alâkalı problemli noktalara işaret edilen "Müslüman Fırkalarına Dair" başlıklı fasıldır.[9] Fırkaların isimlerini, kimisinin savundukları fikirlerden kimisinin de bu fikirleri öne süren liderlerinden aldığını belirten Râzî, bazı isimlerin övgü bazısının ise yergi ifade ettiğini belirtir. Bazan Mürcie fırkasında olduğu gibi bir fırkanın tanımı yazardan yazara, bakış açısına/mezhebî konumuna göre değişiklik arzetmektedir. Bazan da fırkanın temel görüşü zaman içerisinde belli bir evrilmeden geçerek yeni şekiller alabilmektedir. Ayrıca fırkaların kendilerine özgü kimliklerini belirleyen ayırt edici/karakteristik görüşleri vardır ki, bu görüşü benimseyen herhangi bir grup başka konularda ne kadar farklı düşünürse düşünsün o fırkanın altında tasnif edilir. Meselâ Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'ye itaatin farziyyetini kabul eden herkes başka konularda ne düşünürse

8 Josef van Ess, bu tarzı Eş'arî'nin de temel kaynaklarından biri olduğu düşünülen Ebu'l-Kāsım el-Kâ'bî'ye mal ederek *er-Riyâzü'l-mûnika*'yı Kâ'bî'nin *Makālât*'ındaki sistemi takip eden bir eser olarak nitelemektedir; bk. Van Ess, *Der Eine und Das Andere*, II, 1068.

9 Râzî, *er-Riyâzü'l-mûnika*, s. 29-40.

düşünsün Şiî olarak kabul edilir. Halbuki Şîa içerisinde Allah'ın cisim oluşunu, bazı insanlara hulûl ettiğini kabul edenler veya cebr görüşünde olanlar, kaderi inkâr edenler veya büyük günah işleyenin durumunu Allah'a bırakarak ircâ görüşünü benimseyen kişi ve gruplar bulunmaktadır. Bu durum diğer fırkalar için de geçerlidir. O sebeple Râzî'ye göre, müelliflerin yaptığı fırka tasnifleri aslında çoğu defa bu tür tedahüllerle mâlûl olduğu için genel geçerliliğe sahip olmayan taksimlerden ibarettir.[10]

Râzî *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ta yararlandığı kaynaklara dair herhangi bir bilgi vermezken *er-Riyâzü'l-mûnika*'ın elimize ulaşan kısmında Nevbahtî, Zürkān, Kâ'bî, Eş'arî, Hâkim el-Cüşemî ve Şehristânî gibi fırak müelliflerinin isimlerini anmıştır. Böylece Râzî'nin fırak eserlerini ve fırka tasnifini zengin bir kaynakça ile oluşturduğu söylenebilir.

Râzî'nin Fırka Tasnif(ler)inin Özellikleri

İslâm Fırkalarının Geniş ve Üst Bir Çerçeve İçinde Ele Alınışı

Râzî'nin bir fırak müellifi olarak en dikkati çeken özelliği İslâm fırkalarını, sadece İslâm'ın kendi içindeki bölünmeleri olarak ele almayıp bütün insanlığın belli ölçütlere göre bütünden özele inilerek gruplanmasının sonucunda ulaşılan bir grup olarak çizdiği büyük resmin içerisine yerleştirmek suretiyle incelemesidir. Buna göre, İslâm fırkaları İslâm kümesinin içinde yer almaktadır, lâkin onu da çevreleyen bir başka küme daha vardır. Böylece doğru bir konumlandırma yapabilmek için mümkün olan en dıştaki kümeye ulaşmak gerekmektedir. Râzî'ye göre bu en dıştaki küme, yani bütün insanların farklılaştığı en temel nokta duyularla elde edilen (*hissî*) veya yaratılış icabı doğal olarak apaçık bir şekilde bilinen (*bedîhî*) bilgilerin varlığını kabul etmektir. Çünkü varlığın ve birtakım vasıtalarla varlığa dair bilgi edinmenin gerçekliğinin kabul edilmediği bir zeminde fikir ve inançlardan bahsetmek, bunlar temelinde insanları tasnif etmek mümkün değildir. Zaten bilgi edinimi insanın diğer mahlûkattan ayrıldığı en temel noktadır. Bu sebeple Râzî'nin insanlık tasnifi bilgi meselesiyle yani epistemoloji ile başlar. Buna göre, insanlar hissî ve bedîhî bilginin gerçekliğini kabul edenler ve etmeyenler şeklinde ikiye ayrılır. Kabul etmeyen grup

10 Râzî, *er-Riyâzü'l-mûnika*, s. 38.

"sofistler"dir. İnsanların çoğu ise bu tür bilgilerin gerçekliğini kabul etmektedir. Bu çoğunluk kendi içinde bedîhî bilgilerin terkibiyle ilmî-nazarî sonuçların elde edilmesini mümkün görenler ve görmeyenler olarak ikiye ayrılır. Çoğunluk bunu mümkün görmektedir. Bu defa bunlar yaşanılan cismanî âlemin bir başlangıcı olup olmadığı/ezelîliği noktasında ikiye ayrılır. Bir başlangıç olduğunu kabul eden çoğunluk bu defa bu başlangıcın zorunlu olarak kendiliğinden mi yoksa irade sahibi bir fâil tarafından mı gerçekleştiği noktasında ikiye ayrılır. İşte ilk seçeneği kabul eden grup "felsefeciler"dir. Diğer görüşü kabul eden çoğunluk ise bu defa irade sahibi bir fâilin insanlara bir peygamber gönderip göndermediği noktasında ikiye ayrılır. Kabul etmeyen grup Berâhime iken kabul eden çoğunluk din ve şeriat sahibi topluluklar yani müslümanlar, hıristiyanlar, yahudiler ve Mecûsîler'dir. Bu gruplardan her birinin kendi içinde sayısız ve sınırsız ihtilâflar meydana gelmiştir. Böylece Râzî'nin şablonunda dinlere ve mezheplere ulaşılmış olmaktadır.[11] Bu şablonda dikkat çekici bir özellik de her aşamada doğru görüşün "çoğunluk" tarafından benimsenmiş olduğu vurgusudur. Bu, yetmiş üç fırka rivayetlerinin bir kısmında kurtuluşa eren fırkanın kimliğinin "çoğunluk" (*el-cemâa*) olarak belirlenmesiyle bağlantılı bir durumdur.[12]

Râzî'nin İslâm fırkalarını İslâm ile başlatmayıp insanlığa kadar götürmesi ve ayırıma bilgi meselesinden/epistemolojiden başlaması onun meseleleri kuşatıcı ve mümkün olan en üst çerçeveden ele alma refleksiyle alâkalıdır. Bu, hem *Tahsîlü'l-hakk*'ın hem de

11 Râzî hem *Tahsîlü'l-hak*'ta hem de *er-Riyâzü'l-mûnika*'da uyguladığı bu tasnif şablonunu tefsirinde *er-Riyâzü'l-mûnika*'ya ismen atıfta bulunduğu Hûd sûresinin 118. âyetinin izahı bağlamında öz olarak ortaya koymuştur; bk. *et-Tefsîr*, XVIII, 78-79.

12 Nitekim Râzî, tefsirinde ilgili bir bağlamda yetmiş üç fırka rivayetlerinin bir kısmında kurtuluşa eren fırka olarak ifade edilen "çoğunluk" (*el-cemâa*) ibaresinin ne anlama geldiğini sorgular. Çünkü "çoğunluk" terimi olumlu ya da olumsuz bir keyfiyete sahip olmayıp yalnızca kemmiyet bakımından çok olmayı ifade etmektedir. Bu haliyle nasıl olup da "çok olma durumu"nun kurtuluşa erip cennete girmeyi gerekli kılan bir vasıf olacağı merak konusudur. Ona göre hadiste belirtilen "çoğunluk" terimi Enbiyâ sûresinin 92. âyetinde (Şüphesiz sizin bu ümmetiniz *tek bir ümmettir. O halde benden korkun*) kastedilen tevhit ve nübüvvet esaslarına sarılan, müminler topluluğudur (*ümmetü'l-îmân*); bk. Râzî, *et-Tefsîr,* XXII, 219.

er-Riyâzü'l-mûnika'nın niçin bir kelâm kitabı gibi başlayıp daha sonra İslâm fırkalarını inceleyen fırak tarzına dönüştüğünün de cevabını oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle Râzî'den İslâm fırkalarını tasnif etmesi istendiğinde o hemen müslüman fırkaları saymaya girişmemekte, "insan" üst başlığından yola çıkarak bilginin mahiyetinden başlayıp peygamberliği kabul edip etmemeye, böylece ilâhî dinlere uzanan ayırım noktalarından hareketle İslâm'a ve dolayısıyla İslâm fırkalarına ulaşmaktadır. Doğrudan fırkalardan başlayan bir tasnif büyük resmi gözden kaçıracak ve daima eksik kalacaktır. Bu noktada doğrudan İslâm fırkalarını tasnife yönelen *İ'tikādât*'ın aslında müstakil bir eser olmayıp *Tahsîlü'l-hakk*'ın üst çerçeveyi belirleyen ilk bölümünün devamı niteliğindeki ikinci bölümü olduğunun tespiti, Râzî düşüncesinin değerini anlamada çok önemlidir. Zira Râzî'den beklenen ancak böylesi bir tavırdır. Hulâsa Râzî'nin fırak eserlerindeki fırka tasnifi onun, felsefe ve Mu'tezile kelâmına olan yoğun meşguliyet ve vukufiyetinin bir getirisi olarak da düşünülebilecek, bütüncül ve sistematik bakış açısının bir ürünüdür. Bu bakış açısı onun fırka tasnifini de karakterize eden birtakım hususiyetleri zorunlu olarak doğurmuş ve kapsamını genişletmiştir. Bu hususiyetleri aşağıdaki başlıklarla ifade edebiliriz.

Milel-Nihal Türü Oluşu

Râzî'nin gerek *Hadâik*'in fırak ilmi ile alâkalı bölümünde gerekse de *Tahsîlü'l-hak*/*İ'tikādât*'ta yaptığı gibi fırka tasnifleri diğer din ve inançları da içine almakta ve bu özelliğiyle milel-nihal türünün bir örneğini teşkil etmektedir.[13] Bu, daha önce dile getirdiğimiz gibi Râzî'nin fırka tasnifini "insan" üst başlığından başlatmasıyla alâkalıdır. Çünkü İslâm fırkaları İslâm'ın dahil olduğu âlemin başlangıcının müsebbibi olan fâil-i muhtârın insanlara peygamber gönderebileceğini kabul eden ilâhî kaynaklı dinlerin oluşturduğu üst kümenin bir elemanıdır. O halde insandan başlayan bu tasnif ilâhî dinleri de kapsamak durumundadır. Râzî'nin bu bakış açısının dinleri dışarıda bırakması bu yüzden düşünülemez. Ancak aynı zamanda Râzî'nin dinleri incelerken kitap ehli olan Yahudilik ve Hıristiyanlık ile kitap

13 Şayet *er-Riyâzü'l-mûnika*'nın tam metni elimize ulaşmış olsaydı, büyük ihtimalle bu eserin de milel-nihal türü olduğunu görmüş olacaktık.

ehli olma şüphesi taşıyan Mecûsîlik, Senevîlik ve Sâbiîliği ele alıp[14] güneşe, aya, putlara tapan putperest dinleri ve Hint dinlerini tasnifin dışında bırakmasına da dikkat çekmek gerekir. Bu tavrın sebebi, belki Râzî'nin tasnifini İslâm ve onun içinde yer aldığı bir üst küme olan ilâhî dinlerle (*milel*) sınırlı tutmak istemesidir. Bu kümenin dışında yer alan ilâhî kaynaklı olmayan/olma şüphesi bulunmayan din ve inançları yani *nihal* gruplarını ilgisi dışında tutmak istemiş olabilir. Aslında bu haliyle Râzî'nin tasnifinin "milel-nihal"den daha ziyade bir "milel" tasnifi olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Bu tezi nakzeder mahiyetteki bir durum, "nihal" kapsamında değerlendirilmesi gereken felsefecilerin bu bölümde ele alınmasıdır. Bunun da ileride işaret edileceği üzere başka sebepleri olabilir.

Sûfîlerin Tasnife Dahil Oluşu

Râzî tasnifinin en belirgin niteliklerinden biri olarak sûfîlerin (*Sûfiyye*), fırak literatüründeki genel eğilimin aksine, fırka tasnifine dahil edilmiş olması gösterilir. Râzî fırak müelliflerinin çoğunluğunun sûfîleri fırka tasniflerine dahil etmediklerini, fakat bunun bir hata olduğunu söyler. Çünkü bilgi meselesinde kendilerine özgü bir görüş ileri sürmeleri sebebiyle sûfîler tasnife girmeyi hak etmektedir.[15] Zaten Râzî'nin insanları gruplandırırken esas aldığı temel kriter noktası bilgi meselesidir. Allah'ı bilmeye ulaştıran vasıtanın kötü şeylerden arınma (*tasfiye*) ve bedenî bağlardan kurtulma (*tecrid*) olduğunu iddia ederek sûfîler böylece epistemolojik bir cemaat haline gelmekte ve fırka tasnifine dahil olan bütün fırkaların paylaştığı ortak bir zeminde hareket etmektedir.

Aslında Râzî, sûfîleri fırka tasnifine sokan tek veya ilk müellif değildir.[16] Fakat Râzî, kanaatimizce, bir başka kaynaktan etkilenerek

14 Yahudilik ve Hıristiyanlığı "kitap ehli"; Mecûsîlik ve Senevîliği "kitap ehli olma şüphesi olanlar" olarak tasnif etmek Râzî'nin en önemli kaynaklarından biri olan Şehristânî'de görülen bir durumdur. Sâbiîliğe gelince Şehristânî, bu dini muhtemelen yıldızlara tapması sebebiyle "Nihal" kısmında değerlendirmişti. Ancak Râzî putlara tapma şekline dönmeden önce Hz. İbrâhim zamanındaki haline itibarla bu dini "Milel" kısmında değerlendirmiş olabilir.

15 Râzî, *İ'tikādât*, s. 72.

16 Daha önce Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (ö. 355/966'dan sonra) ve Ebü'l-Meâlî (ö. V./XI. asrın sonları) tasniflerine sûfîleri dahil etmişti; Makdisî, *el-Bed ve't-târîh*, V, 148; Ebü'l-Meâlî, *Beyânü'l-edyân*, s. 34.

veya esinlenerek sûfîleri tasnife dahil etmemektedir. Bu, onun fırkalara yönelik bizzat kendi bütüncül ve sistematik düşünce yapısının zorunlu bir neticesidir: Şayet bir grubun epistemoloji sahasında belli bir duruşu varsa o, tasnife dahil edilmek zorundadır.

Felsefecilerin Tasnife Dahil Oluşu

Felsefecilerin Râzî'nin fırka tasnifinde kendilerine yer bulmasının sebebi olarak yine onun insandan başlayan tasnifinde bir ayırım noktası olan "âlemin başlangıcının keyfiyeti" noktasında özgün bir tavrın sahibi olmaları düşünülebilir. Âlemin başlangıcını zorunlu gören bu topluluk, Râzî'nin bütüncül bakışının bir sonucu olarak fırak listesinde yer almak durumundadır. Ancak bu noktada daha pragmatik bir sebebin varlığını düşünmek daha mâkul olabilir. Zira Râzî, felsefeciler için açtığı bu başlığı kendisine eleştiri oklarının yöneltildiği "felsefe ile olan ilişkisi"ni açıklamak ve eleştirilere karşı kendisini savunmak için bir fırsat olarak görmüş ve kullanmıştır.

Râzî bu başlıkta felsefecileri red sadedinde kaleme aldığı eserleri zikreder.[17] O, hedef ve kaygıları dikkate alınmaksızın ve ortaya koyduğu eserlere bakılmaksızın yalnızca felsefe ile meşguliyetine bakılarak haksızca Ehl-i sünnet çizgisinden ayrılmakla itham edildiğini vurgular.

Yetmiş Üç Fırka Hadisine Dair Tutumu ve Getirdiği Özgün Yorum

Râzî *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ta fırak literatürünün çoğu zaman vazgeçilmez bir referansı olan yetmiş üç fırka hadisindeki yetmiş üç rakamının anlamı üzerine ilginç ve özgün bir yorum yapmaktadır. Aslında onu bu yorumu yapmaya sevkeden sebep, kendi yaptığı fırka tasnifindeki fırka sayısının yetmiş üçü aşmasıdır. Nitekim eseri okuyan kişilerin kolaylıkla fark edebileceği bu durumu ve yetmiş üç fırka hadisiyle arasında zâhiren var olan uyuşmazlığı o, İslâm fırkalarının tasnifini bitirdikten sonra açıklama ihtiyacı duyar. Râzî, bunu kendisine sorulabilecek muhayyel bir soru-cevap kurgusuyla yapar. Soru, Râzî'nin tasnifinde fırkalarının sayısının yetmiş üçü aştığı, halbuki Hz. Peygamber'in fırkaların sayısının yetmiş üçten fazla olacağını bildirmediğine dikkat çekerek o halde hadisin nasıl

17 Râzî, *İ'tikādât*, s. 91-93.

anlaşılması gerektiği yönündedir. Râzî'nin bu soruya cevap olarak hadisteki yetmiş üç rakamının ne ifade ettiğine yönelik iki cevabı vardır: Birincisi, Hz. Peygamber'in yetmiş üç adet olacağını bildirdiği fırkalar ana fırkalardır, onların alt kolları kastedilmemiştir. O yüzden Râzî fırka-i nâciye ile birlikte dokuz ana fırka saydığına göre, bu konuda hadise muhalefet etmemiştir. Zaten yetmiş üç rakamı ancak alt kollar sayıldığı takdirde aşılmaktadır. Yetmiş üç rakamının anlamına dair ikinci alternatif ise rakamın fırkaların sayısı için bir "taban" ifade etmesidir. Buna göre İslâm ümmeti yetmiş üçten az olmamak kaydıyla pek çok fırkaya bölünecektir. Bu sebeple fırka tasnifinde yetmiş üç rakamını aşmanın bir mahzuru yoktur. Zaten vâkıada da fırkaların sayısı yetmiş üçü çoktan aşmıştır. Hatta yalnızca İmâmiyye'nin kendi içinde bile yetmiş üç fırka bulunabilir.[18]

Yetmiş üç fırka hadisi fırak literatüründe eserlerin tasnif biçimini, üslûbunu, fırkaları ele alış tarzını ve diğer fırkalara yönelik bakışı önemli ölçüde etkilemiş bir hadistir. Hadisin sıhhatini kabul etmeyen veya fırkaları ele alırken hadisi dikkate almayan fırak müellifleri bulunmakla birlikte genel olarak benimsenen tavır hadisin esas alınması şeklindedir.[19] Hadisi esas alan fırak yazarları hadiste geçen yetmiş üç rakamının hakiki bir sayı mı yoksa çokluktan kinaye mi olduğu konusunda farklı tavırlara sahip olmuştur. Bu konuda çoğunluk sayının hakikat ifade ettiğini benimseyerek tasniflerindeki fırka sayısını yetmiş üçe tamamlama gayreti içerisine girmiştir. Râzî'nin mensup olduğu Eş'arîler'in de genel olarak tavrı bu yöndedir. Her ne kadar fırkanın lideri kabul edilen İmam Eş'arî, *Makālâtü'l-İslâmiyyîn*'inde yetmiş üç fırka hadisini hiçbir şekilde zikretmemekte ve tasnifindeki fırka sayısı yetmiş üçü aşmakta ise de başta fırak sahasında Eş'arîler'in prototip eseri kabul edilebilecek Abdülkāhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037) *el-Fark beyne'l-fırak*'ı ile sonraki dönemlerdeki Eş'arî fırak eserleri yetmiş

18 Râzî yetmiş üç fırka hadisine yönelik bu değerlendirmeleri için bk. Râzî, *İ'tikādât*, s. 74-75. Râzî tefsirinde de yetmiş üç fırka hadisinde ümmetin ne eksik ne fazla tam da belirtilen sayıda bölüneceğine dair herhangi bir gösterge olmadığını, kastedilen mânanın yalnızca ümmetin bir şekilde bölüneceği olduğunu vurgular; bk. Râzî, *et-Tefsîr*, XXII, 219 .

19 Fırak müelliflerinin yetmiş üç fırka hadisi karşısındaki tutumları ve hadisin fırak eserlerindeki etkileri hakkında bk. Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", s. 147-160.

üç rakamını esas alan tasnifler geliştirmişlerdir. Hatta Râzî'nin malzeme bakımından en çok istifade ettiği Şehristânî de *el-Milel ve'n-nihal*'inde bu yolu takip etmektedir. Râzî'den sonraki dönemde de genel olarak Eş'arî müellifleri Râzî'yi takip etmeyerek yetmiş üç rakamını esas alan tasnifler geliştirmişlerdir. Bu bakımdan Râzî'nin yetmiş üç rakamını esas almayan bir tasnif yapması ve hadisteki yetmiş üç rakamının ifade ettiği anlama dair getirdiği açıklamalar önemlidir.

Râzî'nin yetmiş üç rakamına bağlı kalan bir tasnifi tercih etmemesi muhtemelen vâkıadaki gerçekliğin buna müsaade etmediğini görmesidir. Çünkü Râzî fırak literatürünü incelemiş, fırkaların sayısının ana fırkalar esas alındığında yetmiş üçün çok altında kalmakta iken alt kollarıyla birlikte sayıldığında fazlasıyla aştığını görmüştür. Hatta onun ifadesiyle sadece İmâmiyye fırkasına bile yetmiş üç fırka nispet eden eserler mevcuttur. İşte Râzî'nin rakamın alt sınır olabileceği yönündeki yorumu da vâkıadaki bu duruma bir açıklama bulma kaygısının sonucudur. O halde hadisteki rakamı hakikat anlamında almamak, bu rakamın verilmesindeki gayenin İslâm fırkalarının bir şekilde bölüneceğini, bunun kaçınılmaz bir durum olduğunu kabul etmek gerekir. Râzî'nin bu tavrı esasen fırak müellifini de bu rakamla sınırlandırılma hissinden kurtararak rahatlatan bir tavırdır. Fakat ifade ettiğimiz gibi onun bu yaklaşımı kendisinden sonra Eş'arîler'de bile pek rağbet görmemiş, onun yerine Hz. Peygamber'in bir mûcizesinin gerçekleştiğini gösterme misyonuyla yetmiş üç rakamını esas alan tasnifler yapılmaya devam etmiştir. Râzî'nin tavrı onun meseleye her zaman olduğu gibi üst bir noktadan bakarak vâkıadaki durumu tespit eden, uygulamalardaki açmazları görerek çözümler sunan bakış açısı ve metodolojisinin bir sonucu olarak görülebilir.

Ana Fırkalar ve Kolları

Fırak edebiyatında, Şehristânî'nin dikkat çektiği gibi, fırak yazarlarının fırkaların tespitine dair ortak bir kriteri olmadığı için bir eserdeki fırkalar diğeri ile farklılaşabilmekte, birinde ana fırka kabul edilen bir grup diğerinde başka bir ana fırkanın alt kolu olarak sayılabilmektedir. Bu yüzden fırka tasnifinde birbirinin aynı olan iki eser neredeyse yok gibidir.[20] O sebeple bir müellifin fırka tasnifinde

20 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 20.

belirlediği ana fırkalar ve alt kolları hem onun tasnifinde esas aldığı kriterleri ve tasnifinin ayırıcı özelliklerini hem de yararlandığı kaynaklar ile onlardan farklılaşarak özgün olarak ortaya koyduğu yenilikleri belirlemede önemli ipuçları sunmaktadır. Bu sebeple Râzî'nin tasnifinin özellikle beslendiği ve içerisinde yer aldığı Eş'arî geleneğe ait fırak eserleriyle mukayesesiyle alana getirdiği yenilikleri tasnifindeki ana fırkalar ve alt kolları üzerinden belirlemeye çalışacağız.

Mu'tezile

Râzî'nin fırka tasnifinde ilk sırada yer verdiği ve esasen derin ve geniş bilgisini serdettiği fırka Mu'tezile'dir. O, Mu'tezile'yi ilk sırada zikretmekle selefleri İmam Eş'arî, Abdülkāhir el-Bağdâdî ve Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî'nin Şîa ile başlayıp Havâriç ve Mu'tezile ile devam eden ana fırka sıralamasını tercih etmeyerek Şehristânî'yi takip ettiğini göstermiş olmaktadır. Râzî, Mu'tezile'nin alt kollarına geçmeden evvel her iki fırak eserinde de bazı mukaddime kabilinden konuları tartışır. Bunlar Mu'tezile'nin temel prensipleri, Mu'tezile isminin kaynağı, övgü mü yergi mi ifade ettiği gibi konulardır. Bunu Mu'tezile fırkaları takip eder. Râzî, Mu'tezile fırkalarını *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ta fırak eserlerinin klasik usulü olduğu şekliyle fırka fırka işlerken *er-Riyâzü'l-mûnika*'da kendilerine fırka nispet edilen önemli Mu'tezilî şahıslar merkezinde kronolojiyi gözeterek ele alır ve onlar hakkında tespit ettiği belki bütün bilgileri detaylı bir şekilde aktarır. *er-Riyâzü'l-mûnika*'daki Mu'tezile bölümü bu haliyle zengin bilgi içeren bir "Mu'tezile tabakat"ı gibidir.

Râzî, zaman bakımından diğerlerinden önce yaptığı ve belirgin Şehristânî etkisi taşıyan *Hadâik*'teki tasnifinde Mu'tezile içerisinde Kādî Abdülcebbâr'a nispetle Kadaviyye isimli bir fırka zikretmişti. Hem *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ta hem de *er-Riyâzü'l-mûnika*'da bu fırkadan vazgeçtiği görülmektedir. Nitekim Râzî, *er-Riyâzü'l-mûnika*'da Kādî Abdülcebbâr'ın yazdıkları ve araştırmacılığı noktasında kendisinden öncekileri geçtiğini ancak müstakil bir fırka imamı olmayıp Ebû Hâşim'in bir tâbisi olarak kaldığını belirtmesi[21] onun bu fikir değişikliğinin gerekçesi hakkında ipucu sunmaktadır. Râzî, *Hadâik*'te Mu'tezile'yi on dört fırka olarak sayarken *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât* ve

21 Râzî, *er-Riyâzü'l-mûnika*, s. 285.

er-Riyâzü'l-mûnika'da on yedi fırka/şahıs olarak saymaktadır. Ancak isimlerde bazı farklılıklar da mevcuttur. Meselâ *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'taki ilk fırka Gaylân ed-Dımaşkī'ye nispet edilen Gaylâniyye iken, *er-Riyâz*'da bu fırkaya yer verilmemektedir. Gaylâniyye fırkasının Mu'tezile'nin bir fırkası olarak verilmesi, Râzî'nin dikkat çekici tasarruflarından biridir. Çünkü "Kader ile ircâ görüşünü birleştiren" bir kişi olarak tanımlasalar da Eş'arî fırak müellifleri Mu'tezile altında müstakil bir Gaylâniyye fırkası saymak yerine Gaylân'ı Mürciî şahıslar arasında zikretmeyi tercih ederler.[22] Buna rağmen Râzî'nin Gaylâniyye'yi Mu'tezile altında zikretmesi bu hususta Kādî Abdülcebbâr'ı takip ettiğini düşündürmektedir. Zira Kādî Abdülcebbâr *Tabakātü'l-Mu'tezile*'de Mu'tezile'nin dördüncü tabakasındaki şahısları zikrederken Gaylân ed-Dımaşkī'yi zikreder ve Şam taraflarında Gaylâniyye olarak anılan pek çok takipçisinin olduğunu belirtir.[23] Fakat Râzî, Gaylâniyye'nin nispet edildiği Gaylân ed-Dımaşkī'yi *er-Riyâz*'da Mu'tezilî şahıslar arasında zikretmemiştir. Öte yandan *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ta zikretmediği İskâfiyye fırkasının nispet edildiği Ebû Ca'fer el-İskâfî'yi *er-Riyâz*'daki listeye ilâve etmiştir. Böylece her iki eserdeki Mu'tezilî fırka/şahıs sayısı yine on yedi olmuş olmaktadır.

Râzî'nin *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât* ve *er-Riyâzü'l-mûnika*'daki Mu'tezile listesine bakıldığında genel olarak Şehristânî'nin listesindeki fırkaları çoğunlukla koruduğu görülmektedir. Bunun istisnaları olarak Şehristânî'nin listede zikrettiği Hâbitıyye ve Hadsiyye fırkalarını muhtemelen savundukları görüşler itibariyle İslâm dairesi içerisinde sayılmalarının mümkün olmaması sebebiyle liste dışı bırakması ayrıca listeye İhşîdiyye/İbnü'l-İhşîd ve Ebü'l-Hüseyniyye/Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'yi ilâve etmesi sayılabilir. Râzî, Mu'tezile fırkalarını saydıktan sonra bunlardan yalnızca Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin ve Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin fırkalarının hayatta kalabildiğini söyleyerek kendi döneminin şâhitliğini de yapmaktadır.[24]

22 Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 202, 205-207; a.mlf., *el-Milel ve'n-nihal*, s. 138; İsferâyînî, *et-Tebsîr*, s. 97; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 162. İmam Eş'arî, Gaylâniyye'yi müstakil bir fırka olarak kabul etmiş, ancak onu Mu'tezile'nin değil, Mürcie'nin bir fırkası olarak değerlendirmişti (bk. Eş'arî, *Makālâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 136-137).

23 Kādî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakātü'l-Mu'tezile*, s. 230.

24 Râzî, *İ'tikādât*, s. 45.

Havâriç

Râzî'nin *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ta ele aldığı ikinci fırka Havâriç'tir. Bu fırka *er-Riyâzü'l-mûnika*'da Şîa'nın akabinde üçüncü fırka olarak sayılmaktadır ve eserin elimizdeki hali, fırkanın sunumunun başlarında maalesef sona ermektedir. O sebeple Râzî'nin *er-Riyâzü'l-mûnika*'da *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'tan farklı olarak neler yaptığını bilemiyoruz.

Râzî'nin Hâricî fırkaları oluştururken Şehristânî'ye dayandığı anlaşılmaktadır. Belirgin farklılık, Râzî'de bütün fırkalar müstakil olarak zikredilmiş iken Şehristânî'de bazısı bazısının içerisinde tasnif edilmiştir. *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'taki Hâricî fırkalarının isimleri *Hadâik*'tekiyle neredeyse aynıdır.

Revâfız/Şîa

Râzî'nin *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ta üçüncü, *er-Riyâzü'l-mûnika*'da ise ikinci sırada işlediği fırka Şîa'dır. Râzî fırkayı iki eserde iki farklı şekilde işlemektedir. *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ta öncelikle Şîa için kınayıcı mahiyette kullanılan Revâfız isimlendirmesini kullanan Râzî, fırkaya Zeydiyye, İmâmiyye, Gulât ve Keysâniyye şeklinde dört ana kol nispet eder. Zeydiyye'ye üç, İmâmiyye'ye on dört, Gulât'a on beş ve Keysâniyye'ye dört kol nispet ederek toplamda otuz altı alt fırka zikreder. *er-Riyâzü'l-mûnika*'da ise Gulât ana kolunun İslâm dairesi içerisinde sayılamayacağını belirterek onun zikrini sonraya bırakmayı tercih eder. Bu tasarrufu ile hem kendisinin *Hadâik*'teki ve *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'taki tasnifinden hem de Şehristânî'den ayrılmış olmaktadır. Onun Gulât'ı Şîa altında değil de İslâm'ın içerisinden çıkan ancak müslüman kabul edilemeyecek durumdaki fırkalar arasında sayacağını belirtmesi, Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak*'ta yaptığı İslâm fırkaları ile *müslüman gibi görünüp aslında öyle olmayan fırkalar* ayırımını hatırlatmaktadır. Maalesef elimizdeki nüshanın sonu eksik olduğu için Râzî'nin Gulât hakkında söylediklerini öğrenmekten şimdilik mahrumuz. Aslında Râzî *İ'tikādât*'ta da İslâm fırkalarıyla İslâm'ın içinden çıktıkları için müslüman gibi görünüp aslında öyle olmayan şeklinde nitelediği gruplar için müstakil bir başlık açmıştır. Fakat bu başlık altında yalnızca Bâtıniyye ve alt kollarını zikretmeyi tercih etmiş, Bağdâdî gibi diğer ana fırkalar içerisinde olup da fikirleri sebebiyle Gulât sayılması gereken fırkaları bu başlığa yerleştirmemiştir. *er-Riyâzü'l-mûnika*'da ise bu hususta Bağdâdî'nin yolunu tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Râzî *er-Riyâzü'l-mûnika*'da Şîa'nın ana kollarından ilk sırada zikrettiği İmâmiyye'yi anlatırken kronolojik ve imam merkezli bir metotla son derece kullanışlı bir tasnif ortaya koyar. Hz. Peygamber'in vefatından başlayarak her imamın ölümünün akabinde oluşan fırkaları tarihsel akış içerisinde verir. Aslında Râzî benzer tasnifi *el-Muhassal* adlı eserin son başlığı olan "İmâmet" bölümünde de yapmaktadır.[25] Râzî, *er-Riyâzü'l-mûnika*'da İmâmiyye, Zeydiyye ve Keysâniyye fırkalarını sunduktan sonra Eş'arî'nin *Makālât*'ına dayanarak hazırladığı Ehlibeyt içerisinde imâmet iddiasıyla isyan eden şahısları aktardığı bir bölüm açar. Akabinde İmâmiyye'nin karakteristik görüşleri olan imâmet, takıyye, bedâ gibi görüşleri, Hz. Ali'nin nas ile imam oluşuyla imamın dinin tamamının bilgisine sahip olduğu şeklinde inatla savundukları fikirleri (*mükâberet*), imâmet meselesinden doğmayan İmâmî fırkaları, İsmâiliyye ve Abbâsiyye fırkalarını inceleyen başlıklar açarak Şîa'yı toplam on başlık altında incelemiş olur.

Râzî *Hadâik*'teki tasnifinde Şîa fırkalarını listelerken yine Şehristânî etkisindedir ve yetmiş üç rakamını gözettiği için *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'taki kadar rahat hareket edemediğinden fırka sayısı ona göre daha azdır.

Müşebbihe

Râzî'nin Şehristânî'den farklılaştığı yerlerden biri de Şehristânî'nin Sıfâtiyye'nin altında zikrettiği Müşebbihe fırkasını müstakil bir fırka olarak ele almasıdır. Aslında Râzî *Hadâik*'te Şehristânî'yi takip ederek Sıfâtiyye'yi ana fırka ve Eş'ariyye, Kerrâmiyye ve Müşebbihe/Mücessime fırkalarını alt kolları olarak saymıştı. Buna yalnızca Selefiyye'yi ilâve etmekteydi. *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ta ise bu tavrından vazgeçmekte, hem Sıfâtiyye'yi ana fırka olarak saymamakta hem de Şehristânî'nin Sıfâtiyye'ye nispet ettiği üç alt kolu müstakil fırkalar olarak zikretmeyi tercih etmektedir. Râzî ayrıca Müşebbihe'ye beş alt kol da nispet eder. Bu kollara dikkatle bakıldığında aslında Şehristânî'nin Şîa'nın Gulât kolunun altında teşbih fikrine sahip fırkalar olarak zikrettiklerini Râzî'nin Müşebbihe'nin kolları olarak tasnif ettiği anlaşılmaktadır.[26]

25 İki eserdeki anlatım arasındaki büyük benzerliği krş. Râzî, *er-Riyâzü'l-mûnika*, s. 325-437; a.mlf., *Muhassal,* s. 240-250. Neşirdeki bazı eksik kısımların tamamı için ayrıca bk. Tûsî, *Telhîsü'l-Muhassal*, 408-422; Râzî, *Kelâm'a Giriş (el-Muhassal)*, s. 247-265.

26 Krş. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 216-222.

Râzî, Müşebbihe fırkasını sunduktan sonra Mu'tezile'nin hadis ehli içerisinde yer alan Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhaveyh ve Yahyâ b. Maîn gibi bazı şahısların "teşbih" görüşüne sahip oldukları yönündeki iddiasını değerlendirme ve bunun hata olduğunu söyleyerek delillendirme ihtiyacı duymaktadır.[27]

Kerrâmiyye

Râzî, Şehristânî'nin Sıfâtiyye'ye nispet ettiği Kerrâmiyye'yi de müstakil bir fırka olarak tasnife dahil etmiştir. Bu, daha önce Bağdâdî'nin de tercih ettiği bir yoldur.[28] Fırkanın lideri ve ortaya çıkış sürecinden bahsettikten sonra altı alt kolunun yalnızca isimlerini verir. Genelde Eş'arî müellifleri Kerrâmiyye'yi anlatırken saydıkları alt fırkaları "birbirlerini tekfir etmedikleri"[29] veya "âlim değil de cahil kimselerden sadır fikirlerle farklılaştıkları"[30] için müstakil fırkalar olarak saymaz ve Kerrâmiyye'yi tek fırka olarak algılar. Râzî'nin tavrı da muhtemelen böyledir. Zira o da, diğer Eş'arî fırak müellifleri gibi alt kolların yalnızca isimlerini verirken fikirlerine dair herhangi bir şey söylemez.

Cebriyye

Râzî, hem *Hadâik*'te hem de *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ta tıpkı Şehristânî gibi Cebriyye'yi ana bir fırka; Cehmiyye, Neccâriyye ve Dırâriyye'yi alt kolları olarak kabul eder. Şehristânî'den farklılaştığı yer alt kollara Bekriyye'yi eklemesidir. Bu, fırak listesinde Neccâriyye, Cehmiyye, Dırâriyye ve Bekriyye'yi ana fırkalar şeklinde olsa da zikreden Bağdâdî'yi hatırlatmaktadır.

Mürcie

Râzî'nin ana fırkalarından biri olan Mürcie'nin beş alt kolu vardır. Şehristânî'nin nispet ettiği altı koldan ikisi (Ubeydiyye ve Sâlihiyye) liste dışı bırakılmış, yerine bir fırka (Hâlidiyye) ilâve edilmiştir.

27 Râzî, *İ'tikādât*, s. 66.

28 Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 215; a.mlf., *el-Milel ve'n-nihal*, s. 149.

29 Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 215.

30 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 124.

Râzî, Mürcie anlatısının sonunda Ehl-i sünnet adına bir açıklama yapma ihtiyacı duyar. Bu, Allah'ın günahkârları (*fâsık*) bağışlayacağı ve onlara ebedî olarak azap etmeyeceği görüşünde oldukları için Ehl-i sünnet'i Mürciî olmakla itham edenlere bir cevap görünümündedir.

Sûfiyye

Râzî'nin İslâm fırkaları arasında saydığı son fırka Sûfiyye'dir. Önceki sayfalarda ifade edildiği gibi Sûfiyye'nin fırka listesinde yer alması Râzî tasnifinin en dikkat çekici özelliklerinden biridir. Üstelik Râzî'nin sûfîlerden bahsederken üslûbu müspet, hatta zaman zaman hayranlık ifade etmektedir. Râzî, sûfîlere Ashâbü'l-âdât, Ashâbü'l-ibâdât, Ashâbü'l-hakîkat, Nûriyye, Hulûliyye, Mubâhıyye şeklinde altı kol nispet ederken Ashâbü'l-hakîkat'i "âdemoğullarının fırkalarının en hayırlısı"[31] olarak nitelemektedir. Öte yandan Hulûliyye ve Mubâhıyye'yi kötülemekte, Mubâhıyye'yi "en şerli taife" olarak vasıflandırmaktadır.

Râzî, *Hadâik*'teki tasnifinde Sûfiyye'ye yer vermez. *er-Riyâzü'l-mûnika*'da ise nüshanın eksik oluşundan dolayı Sûfiyye'yi zikredip zikretmediğini, bu husustaki tavrını maalesef bilemiyoruz. Sûfiyye'nin fırka tasniflerine dahil edilmesi, Râzî'nin öncesinde olduğu gibi sonrasında da fırak müelliflerinin pek iltifat etmediği bir durum olarak kalmıştır.

Müslüman Olmadıkları Halde Öyle Görünenler

Râzî, *Tahsîlü'l-hak*/*İ'tikādât*'ta İslâm fırkalarının tasnifini Sûfiyye ile noktaladıktan sonra diğer dinleri işlediği başlığa geçmeden İslâm toplumu içerisinde ortaya çıkan ve bu halleriyle İslâm'a mensup gibi görünen, fakat aslında öyle olmayan fırkalar için hususi bir başlık açar. Bunların çok fazla olduğunu, fakat yalnızca en meşhurlarını zikredeceğini belirten Râzî, burada döneminin gündemini fazlasıyla meşgul eden Bâtıniyye ve alt kollarını ele alır. Râzî'nin bu fırkalara karşı muhalif ve öfkeli bir duruşunun olduğu bâriz olarak görülmektedir. Zira ona göre, onlar dine kâfirlerin vereceği zarardan daha fazlasını vermektedir.[32]

31 Râzî, *İ'tikādât*, s. 73.

32 Râzî, *İ'tikādât*, s. 76.

Betimleyici Üslûbu

Râzî genel olarak fırkaların anlatımında Eş'arî ve Şehristânî'de olduğu gibi herhangi bir eleştiri ve reddiyede bulunmadan fırkaların görüşlerini olduğu gibi aktarma metodunu benimsemiş görünmektedir. Ancak bu durumun istisnaları yok değildir. Meselâ yaşamında kendileriyle bizzat tartışmaya girdiği, çeşitli sözlü-fiilî saldırılarına mâruz kaldığı, hatta bulunduğu şehirden ayrılmak zorunda bırakıldığı Kerrâmiyye hakkında liderleri olan Muhammed b. Kerrâm'ın eserlerinin son derece zayıf ve yetersiz olduğunu söylerken; müslüman olmadıkları halde öyle görünenler başlığı altında incelediği Bâtıniyye ve alt kolları hakkında özellikle de Sabbâhiyye hakkında onların görüşlerini tartışarak birtakım itirazlar öne sürerken; yine Bâtıniyye'nin altında zikrettiği Seb'iyye hakkında onların aslında Allah'a, peygamberine ve imama inanmayıp halkı saptırmak için öyleymiş gibi göründüklerini belirtirken betimleyici olmaktan uzaklaşır.[33] Öte yandan Râzî'nin fırkaların görüşlerini aktarma ve haklarında herhangi bir yorum yapmama şeklinde tarafsız görünen tutumunun pek de mâsum olmadığını belirtmek gerekir. Zira özellikle fırkaları çoğu zaman tek bir görüşleri ile tanıttığı *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât* adlı eserinde fırkalara nispet ettiği görüşlerin kimi zaman bağlamıyla tam bir şekilde aktarılmadığı için yanlış anlaşılmaya müsait ve kışkırtıcı mahiyette olduğu gözden kaçmamaktadır. Meselâ Mu'tezile'den Hüzeyliyye hakkında "Onların görüşlerinden biri Allah'ın yaratıcılığının bir sınırı olup o sınırdan sonra herhangi bir şey yaratamayacağıdır" ve Nazzâmiyye hakkında "Onların görüşlerinden biri Allah'ın yaratmaya güç yetiremeyeceği bazı şeylere kadir olduğudur" ifadeleri buna örnek verilebilir.[34]

Fırak Müellifi Olarak Sonraki Döneme Etkileri

Râzî'nin gerek eserleri gerek fikirleri ve düşünce sistemiyle İslâm düşüncesini ciddi bir şekilde etkilediği mâlûmdur. Ancak bu etkinin fırak sahasında devam ettiğini iddia etmek hayli zordur. Râzî'nin fırak eserleri ve bu eserlerinde gerçekleştirdiği fırka tasnifi kendisinden sonra pek fazla rağbet görmemiştir. Hatta Eş'arî fırak müellifleri arasında onun tasnifinden daha ziyade kendisine yakın bir zamanda yaşamış Seyfeddin el-Âmidî'nin (ö. 631/1233) özellikle Şehristânî'nin *el-Milel*

33 Râzî, *İ'tikādât*, s. 67, 78, 80.

34 Râzî, *İ'tikādât*, s. 41.

ve'n-nihal'deki tasnifinden hareketle oluşturduğu fırka tasnifinin daha çok tuttuğu, hususan bu tasnifi eserinde tekrarlayan Îcî ve onun meşhur şârihi Cürcânî vesilesiyle büyük kabul gördüğü söylenebilir.[35] Eş'arî fırak geleneğinin etkili olduğu Osmanlı döneminde de en çok tercih edilen fırka tasnifinin daha çok Cürcânî üzerinden tanınan Âmidî tasnifi olduğunu söyleyebiliriz.[36]

Râzî'nin yaptığı fırka tasnifinin sonraki dönemlerde pek tercih edilmemesinin gerisinde hem *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ın hem de *er-Riyâzü'l-mûnika*'nın tanınmayışı etkili rol oynamış olmalıdır. Nitekim *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ın hem Ali Sâmî en-Neşşâr tarafından tespit edilen iki nüshası hem de Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer alan nüsha XI. (XVII.) yüzyıla aittir. *er-Riyâzü'l-mûnika*'nın ise şu an elimize ulaşan iki eksik nüshası Tunus'ta bulunmuştur. Öte yandan Râzî'ye yakın bir zamanda yaşamış Eş'arî ulemâsının önemli simalarından Seyfeddin el-Âmidî'nin fırka tasnifinin ulemâ tarafından cazip bulunması da başka bir arayışa gerek bırakmamıştır. Râzî'nin fırak eserlerindeki tasnifin fırak müelliflerinin vazgeçemedikleri yetmiş üç fırka hadisindeki yetmiş üç rakamını esas almaması da eserlerinin ve tasnifinin yaygın hale gelmemesinin bir sebebi olarak düşünülebilir. Zira müellifler tasniflerindeki fırka sayısını yetmiş üçe tamamlayarak nebevî bir mûcizenin gerçekleştiğini gösterme misyonunu kendilerinde görmüşlerdir. Bu sebeple Şehristânî'nin tasnifini esas alarak fırkaların sayısını yetmiş üç ile sınırlamak suretiyle kullanışlı bir tasnif gerçekleştiren Âmidî'nin bu tasnifi daha çok tutmuştur. Ancak bu durum Râzî'nin tasnifinin tamamen görmezden gelindiği veya bilinmediği anlamına gelmemektedir. Nitekim bir Osmanlı âlimi Mehmed Emîn b. Sadreddin eş-Şirvânî (ö. 1036/1627), *Tercümânü'l-ümem* olarak tanınan fırak risâlesinde Râzî'nin *İ'tikādât*'taki fırka tasnifini birtakım ekleme, çıkarma ve düzenlemeler yaparak kullanmıştır.

35 Âmidî'nin bu tasnifi ve tasnifin etkileri hakkında bk. Gömbeyaz, "İtikadî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri", s. 269-302. Âmidî'nin tasnifini yaparken Râzî'nin fırak eserlerini ve fırka tasnifini görmediği veya görmüş olsa bile pek dikkate almadığı söylenebilir.

36 Bu noktada Osmanlı'da Eş'arî fırak geleneğinin en etkin modelinin Râzî'nin *İ'tikādât*'ı olduğu Îcî ve Cürcânî'nin (Âmidî'den alarak tekrarladıkları) tasnifinin *İ'tikādât*'tan mülhem olduğu fikrine (bk. Aydınlı, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, s. 66-76) katılmadığımızı belirtmek isteriz.

Râzî'nin Fırak Sahasındaki Bir Takipçisi: Mehmed Emîn b. Sadreddin eş-Şirvânî

Mehmed Emîn b. Sadreddin eş-Şirvânî veya Sadreddinzâde Şirvânî[37] dönemin sadrazamının emriyle daha genele hitap edebilsin diye Türkçe kaleme aldığı *Tercümânü'l-ümem* veya *Muhtasar fî beyâni makālâti ehli'l-âlem ve'l-mezâhibi'l-muhtelife* olarak bilinen/kayda geçen fırak risâlesinde Râzî'nin *İ'tikādât*'ındaki fırka tasnifini esas almıştır (bk. Ek 4). Nitekim Şirvânî'nin risâlesinde ismini açıkça andığı tek müellif Fahreddin er-Râzî'dir.[38] Şirvânî'nin eserini kaleme aldığı dönemle elimize ulaşan *İ'tikādât* nüshalarının istinsah tarihlerinin de aynı dönemi göstermesi bu noktada anlamlı bulunabilir.[39]

Şirvânî risâlesini tıpkı Râzî gibi on başlık altında incelemiştir. Ancak Râzî'nin diğer dinlerle ilgili bölümü Şirvânî'de yoktur. Bunun yerine Râzî'nin Cebriyye'nin altında zikrettiği Neccâriyye'yi müstakil bir başlık altında inceleyerek başlık sayısını ona tamamlamıştır. Risâlenin hâtime bölümünde ise Ehl-i sünnet'in prensipleri ortaya konmuştur.

Şirvânî, tıpkı Râzî gibi yetmiş üç fırka hadisini zikretmiş, tek bir fırkanın kurtuluşa ereceğini, bunun da Ehl-i sünnet olduğunu söylemiş ve Hz. Peygamber'in yetmiş üç fırka hadisinin vâkıada gerçekleştiği için nebevî bir mûcize olduğunu belirtmiş, ancak tasnifteki fırka sayısını yine Râzî gibi yetmiş üçün üzerinde tutmuştur. Ayrıca Râzî'yi takip ederek hadiste belirtilen yetmiş üç rakamının ana fırkalara işaret ettiğini, alt kolların bu sayıyı aştığını ifade etmiştir.[40] Nitekim Şirvânî'nin zikrettiği fırka sayısı Ehl-i sünnet dahil yüz dokuzdur.

Şirvânî, tasnifinde *İ'tikādât*'ı kopyalamamıştır. Birtakım tasarruflarla tasnifi geliştirmiştir. Meselâ Râzî'nin İslâm fırkalarının tasnifini bitirdikten sonra "Müslüman Olmadıkları Halde İslâm'dan Gibi

37 Hayatı hakkında bk. Karahan, "İtikad Mezhepleri Üzerine Türkçe Bir Yazma: *Tercümânü'l-ümem*", s. 7-14; Fığlalı, "İbn Sadru'd-Din eş-Şirvânî ve İtikādî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi", s. 249-254; Altıntaş, "Şirvânî, Sadreddinzâde", s. 208-209.

38 Fığlalı, "Tercümânü'l-ümem", s. 307, 314. Bu referansları *İ'tikādât*'taki karşılıkları ile sırasıyla krş. Râzî, *İ'tikādât*, s. 56, 61.

39 Şirvânî'nin eserine genel olarak bakıldığında onun *Tahsîlü'l-hakk*'ın tam nüshasından değil de ikinci kısmı olan *İ'tikādât*'ın müstakil bir nüshasından faydalandığı söylenebilir.

40 Fığlalı, "Tercümânü'l-ümem", s. 287.

Görünen Fırkalar" başlığı altında incelediği Bâtıniyye ve kollarını dördüncü sırada ve "Melâhide" başlığı altında incelemiştir. Sûfiyye başlığı altında Râzî altı fırka zikretmiş ve bunlardan yalnızca ikisini kötülemişken Şirvânî tamamı yanlış inançlara sahip yedi alt fırka saymıştır. Nitekim sûfîlere ayrılan başlığın ismi "Sûfîlerin Mülhitleri" şeklindedir. Şirvânî bu başlıkta özellikle kendi döneminde bulunan ve muhalif olduğu sûfî grupları zikretmiştir.

Şirvânî dışında Râzî'nin tasnifini esas alan bir başka fırak müellifine henüz rastlamadığımız için[41] Râzî'nin tasnifinin sonraki dönemlerde pek bilinmediğini ve yaygınlık kazanmadığını söyleyebilmekteyiz.

Sonuç ve Değerlendirme

Fahreddin er-Râzî'nin fırak literatüründeki yerini ve bir fırak müellifi olarak kimliğini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma Râzî'nin ilimlere dair *Hadâiku'l-envâr* adlı eserindeki fırak ilmiyle alâkalı bölüm ile fırak türü eserleri olan *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât* ve *er-Riyâzü'l-mûnika* ve bu eserlerinde gerçekleştirdiği fırka tasnifi üzerinde odaklanmıştır. Esasen *Hadâik*'te Râzî'nin amacı özgün bir fırka tasnifi yapmak değil, yalnızca bu ilmi tanıtmaktır. Bu sebeple söz konusu tasnifi birkaç dikkat çekici tasarrufu içerse de genel olarak Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'deki tasnifini tekrarlamaktadır. Râzî'yi özgün bir fırak müellifi kılan husus ise bu sahaya ait iki eseri ve bu eserlerdeki fırka tasnifidir. Son zamanlara kadar Râzî'nin fırak sahasında *İ'tikādâtü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikīn* ismiyle tek bir eserinin olduğu kabul edilmekte idi. Ancak eksik de olsa *er-Riyâzü'l-mûnika*'nın neşrinden sonra bir başka fırak eserinin daha olduğu anlaşılmış oldu. Ayrıca *İ'tikādât*'ın da aslında müstakil bir eser olmayıp *Tahsîlü'l-hak* isimli eserinin ikinci bölümü

41 Şirvânî'nin tasnifinin muhtemelen kendi soyundan gelen Mehmed Nûrî b. Ali eş-Şirvânî isimli bir müellif tarafından 1164 (1751) senesinde telif edildiği belirtilen Arapça bir fırak risâlesinde kısmen kullanıldığını burada belirtebiliriz. Bu risâlenin ilginç bir özelliği, tasnifteki ilk yedi başlığın Âmidî tasnifini aynıyla takip ettiği, daha sonra "Melâhide Fırkaları ve Sûfiyye Fırkaları" başlığı altında Şirvânî'nin "Melâhide" başlığı altında zikrettiği Bâtıniyye ve alt kollarıyla yine onun zikrettiği şekliyle Sûfiyye fırkalarının ele alındığı hatta bu bölümlerin Şirvânî'nin ifadelerinin bir nevi Arapça tercümesi olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu tasnif, Âmidî'nin tasnifiyle Şirvânî'nin tasnifinin bir kısmının mezc edilmiş hali gibidir. Bu nüsha için bk. Şirvânî, *Risâle fi'l-fırakı'l-İslâmiyye*, vr. 1^b-27^b.

olup zaman içerisinde müstakil olarak istinsah edilmesiyle müstakil bir eser olarak algılandığı anlaşılmış oldu. *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât* ile *er-Riyâzü'l-mûnika*'nın ana şeması birbirine benzemekle birlikte *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ın *er-Riyâzü'l-mûnika*'nın muhtasar bir şekli veya başka bir ifadeyle *er-Riyâzü'l-mûnika*'nın *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ın genişletilmiş ve detaylandırılmış şekli olduğu söylenebilir. Tam olarak hangi eserin önce yazıldığını tespit edememekle birlikte şahsî intibamız *er-Riyâzü'l-mûnika*'nın *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'tan daha sonra yazıldığı yönündedir. İki eserin mukayesesi *er-Riyâzü'l-mûnika*'nın neşredilen nüshası, Hâricîler'in anlatıldığı yerde bittiği için sınırlı kalmaktadır. Diğer kısımlarda benzerlikler görülmekle birlikte Râzî'nin farklı tarzlar denediği de görülmektedir. Meselâ *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ta Mu'tezile fırkası klasik fırak usulünde olduğu gibi fırka fırka tasnif edilirken *er-Riyâzü'l-mûnika*'da tabakat tarzında kendilerine fırka nispet edilen şahısların tanıtılması şeklinde ele alınmıştır. Yine İmâmiyye fırkaları *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ta klasik şekli devam ettirirken *er-Riyâzü'l-mûnika*'da imam merkezli kronolojik bir tasnif içinde işlenmiştir. Şayet *er-Riyâzü'l-mûnika*'nın tam nüshası elimize ulaşsaydı diğer fırkalar hakkında da ilginç tasnif denemeleri ile karşılaşmamız mümkün olabilirdi.

Râzî'nin fırka tasnifinin, bizce, en önemli özelliği onun bütüncül ve sistemli bakış açısının izlerini taşımasıdır. Râzî, İslâm fırkalarını tasnif etme işine hemen fırkaları sıralamakla başlamamakta, önce İslâm fırkalarını yerleştireceği genel ve üst bir çerçeve çizmektedir. Bu çerçeve bütün insanlığı kapsamakta ve insanlığın genelinden özele doğru ilerleyerek İslâm'a ve dolayısıyla İslâm fırkalarına varmaktadır. Çeşitli bilgi vasıtalarıyla elde edilen bilginin gerçekliğini kabul edip etmeme ile başlayan gruplandırma, Allah'ın peygamber gönderip göndermediğini kabul edip etmeme ile devam ederek ilâhî dinler ve akabinde de İslâm ile neticelenmektedir. Bu yüzden Râzî'nin tasnifi ilâhî dinleri de kapsamaktadır ve yine bu bakış açısı bilgi meselesinde kendilerine özgü bir görüş ileri süren sûfîlerin de tasnife dahil edilmesini gerekli kılmaktadır. Râzî, bu bütüncül bakışını hem *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'ta hem de *er-Riyâzü'l-mûnika*'da sürdürmekte ve fırka tasnifinin ait olduğu bütünün bir parçası olarak ele alınmasını ve büyük resmin görülmesini önemsemektedir.

Râzî'nin en dikkat çekici özelliklerinden biri de fırak türü eserlerin genellikle vazgeçilmez bir referans ve hareket noktası edindikleri yetmiş üç fırka hadisi ve hadisteki yetmiş üç rakamı üzerine yaptığı özgün

yorumlardır. Fırak yazarlarının çoğunluğunun ve Râzî'nin müntesibi olduğu Eş'arîler'in temel eğilimi hadisteki rakamı hakikat olarak alıp tasniflerini yetmiş üç rakamına uygun olarak düzenlemeleridir. Ancak Râzî'nin tasnifinde fırkaların sayısı yetmiş üçü aşmaktadır. Râzî, bu tavrını, dolayısıyla söz konusu hadisi anlama biçimini ortaya koyma ihtiyacı duyar. Buna göre hadisteki rakam ile ana fırkalar kastedilmiş olabilir. Böylece aslında Râzî dokuz ana fırka saymakla hadisteki rakamı geçmek bir yana çok altında kalan bir tasnif yapmaktadır. Fakat bu tür bir anlama şeklinin fırak literatüründe pek benimsenmediği mâlûmdur. Bunun farkında olarak Râzî, ikinci bir yorumu gündeme getirir. Hadisteki rakam bir alt sınır olabilir. Yani fırkaların sayısı en az yetmiş üç olmalıdır ve bu sayıyı aşmakta sorun yoktur. Bu tavır, fırak müellifinin istediği kadar fırkayı tasnifine dahil etmesini ve kendisini yetmiş üç rakamıyla kayıtlı görmek zorunda hissetmemesini temin etmektedir. Râzî'nin bu konuda seleflerinin genel yaklaşımını benimsemek dururken böyle bir yola başvurmasını onun vâkıadaki durum ile teorinin uyumsuzluğunu farkederek çözümler sunan genel yaklaşımıyla açıklamak mümkündür.

Râzî'nin fırka tasnifine yakından bakıldığında zengin bir kaynakçadan faydalandığı öngörülebilir. Özellikle Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'inden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Ancak o, yeni bir tasnif denemesine girişmiştir. Râzî'nin fırka tasnifinin kendisinden sonraki dönemde pek etkili olamadığı anlaşılmaktadır. Bunun gerisinde fırak eserlerinin pek bilinmeyişi ve yaygınlık kazanmayışı düşünülebilir. Eş'arî gelenek içerisinde bile Râzî'nin tasnifi kabul görmemiş, onun yerine Seyfeddin el-Âmidî'nin Şehristânî'nin tasnifinden mülhem olarak meydana getirdiği tasnifi çoğunlukla tercih edilmiştir. Âmidî'nin tasnifi yetmiş üç rakamını esas alan ve Bağdâdî ile Şehristânî'den yoğun bir şekilde faydalanan bir tasniftir. Bu tablo içinde Râzî'nin geliştirdiği tasnif Eş'arî fırak geleneği içinde tabir câizse kenarda kalmış bir ayrık otu gibi durmaktadır. Fakat bu, Râzî'nin tasnifinin etkisinin hiç olmadığı anlamına gelmez. Nitekim XI. (XVII.) yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Mehmed Emîn eş-Şirvânî, kaleme aldığı bir fırak eserinde Râzî'nin *İ'tikādât*'taki tasnifini esas alarak kendi tasarruflarıyla yeni bir tasnif geliştirmiştir. Onun dışında Râzî'nin tasnifinin etkili olduğu başka bir eseri henüz tespit edemedik.

Birçok İslâmî ilimde yetkin bir âlim olarak tebârüz eden Fahreddin er-Râzî'nin fırak sahasında da her ne kadar kendisinden sonra yaygınlık kazanan bir etkisi olmamış olsa da özgün yaklaşımları ve fırka tasnif denemesi ile ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Bibliyografya

Altıntaş, Ramazan, "Şirvânî, Sadreddinzâde", *DİA,* XXXIX (2010), 208-209.

Aydınlı, Osman, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı,* Çorum: Yayınevi, 2008.

Bağdâdî, Abdülkāhir, *el-Fark beyne'l-fırak*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire: Mektebetü dâri't-Türâs, ts.

..... , *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Albert Nasrî Nadir, Beyrut: Dârü'l-meşrik, 1986.

Ebü'l-Meâlî, Muhammed b. Ubeydullah el-Hüseynî el-Alevî, *Beyânü'l-edyân,* Arapça'ya trc. Yahyâ el-Haşşâb, *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, XIX/1 (1957), s. 11-58.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan, *Makālâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, nşr. Hellmut Ritter, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "İbn Sadru'd-Din eş-Şirvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* XXIV (1981), s. 249-276.

..... , "Tercümânü'l-ümem", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* XXIV (1981), s. 277-335.

Gömbeyaz, Kadir, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* XIV/2 (2005), s. 147-160.

..... , "İtikadî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri", *Uluslararası Seyfuddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ahmet Erkol v.dğr., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, s. 269-302.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru sâdır, ts.

İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer Tâhir b. Muhammed, *et-Tebsîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırkati'n-nâciye ani'l-fırakı'l-hâlikîn*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1983.

Kādî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakātü'l-Mu'tezile ve mübâyenetühüm li-sâiri'l-muhâlifîn*, nşr. Fuâd Seyyid, Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr-Cezayir: el-Müessesetü'l-Vataniyye li'l-kitâb, 1406/1986, s. 135-350.

Karabiber, Namık Kemal, *Fahruddin er-Razi'ye Göre İslâm Mezheplerinin Tasnifi* (yüksek lisans tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 1996.

Karahan, Abdülkadir, "İtikad Mezhepleri Üzerine Türkçe Bir Yazma: *Tercümânü'l-ümem*", *İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi,* I/1 (1963), s. 3-46.

Makdisî, Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-târîh,* 3 mücellet halinde, Bağdat: Mektebetü'l-müsennâ, 1962.

Râzî, Fahreddin, *Hadâiku'l-envâr fî hakāikı'l-esrâr*, İran Kütübhâne-yi Millî Meclis, nr. 815171, http://dl.nlai.ir/UI/ImageLayers/04974091-7321-4807-bc2c-e2eaf49b4b65/index.html (18.08.2013).

..... , *Hadâiku'l-envâr fî hakāikı'l-esrâr*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1759.

..... , *Hadâiku'l-envâr fî hakāikı'l-esrâr* (*Kitâb-ı Müstetâb-i Sittînî: Mevsûm bi-Câmii'l-ulûm* adıyla) [taşbaskı], Bombay: Matbaatü'l-Muzafferî, 1323 [1905].

..... , *İ'tikādâtü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* (*Kitâb fî'l-fırakı'l-İslâmiyye ve gayrihâ* adıyla), Süleymaniye Ktp., Murad Buhârî, nr. 171/2, vr. 313a-320a.

..... , *İ'tikādâtü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire: Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye, 1356/1938.

..... , "İ'tikādâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn", Türkçe'ye trc. Faruk Sancar, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* IX/2 (2009), s. 235-274.

....., *Kelâm'a Giriş (el-Muhassal)*, trc. Hüseyin Atay, Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1978.

..... , *Muhassalü efkâri'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn mine'l-ulemâ' ve'l-hukemâ' ve'l-mütekellimîn,* (Nasîruddin et-Tûsî'nin *Telhîsu'l-Muhassal*'ı ile birlikte), nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd, Kahire: Mektebetü'l-külliyyâti'l-Ezheriyye, ts.

..... , *Tahsîlü'l-hak* (*Tahsîlü'l-hak fî ilmi'l-kelâm* adıyla), Amasya Beyazıt Ktp., nr. 1407/2, vr. 231[b]-250[a].

..... , *Tahsîlü'l-hak* (*Kitâb fî usûli'd-dîn ve'l-milel ve'n-nihal* adıyla) *Sefîne-i Tebrîz* içinde, Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâh-ı Tahran, 1381 [2003], s. 314-322.

..... , *Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî* [= *et-Tefsîrü'l-kebîr / Mefâtîhu'l-gayb*], Beyrut: Dârü'l-fikr, 1401/1981.

..... , *er-Riyâzü'l-mûnika fî ârâi ehli'l-ilm*, nşr. Es'ad Cum'a, Tunus: Külliyyetü'l-âdâb ve'l-ulûmi'l-insâniyye bi'l-Kayrevân & Merkezü'n-neşri'l-câmiî, 2004.

Şehristânî, Ebü'l-Feth, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Abdülemîr Alî Mühennâ-Ali Hasan Fâûr, I-II, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1416/1996.

Şirvânî, Mehmed Nûrî b. Ali, *Risâle fi'l-fırakı'l-İslâmiyye*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2237, vr. 1b-27b.

Tûsî, Nasîruddîn, *Telhîsü'l-Muhassal* (= *Nakdü'l-Muhassal),* Beyrut: Dârü'l-edvâ, 1405/1985.

Van Ess, Josef, *Der Eine und Das Andere: Beobachtungen an islamischen häresiographischen Texten,* I-II, Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2011.

EK 1: Fahreddin er-Râzî'nin, *Hadâiku'l-envâr*'daki Fırka Tasnif Tablosu

	MÜTEZİLE	HAVÂRİÇ	CEBRİYYE	SIFÂTİYYE	ŞÎA			MÜRCİE
					İMÂMİYYE	ZEYDİYYE	GÂLİYE	
1	Vâsıliyye	Muhakkime-i Ûlâ	Cehmiyye	Eş'ariyye	Keysâniyye	Cârûdiyye	Sebeiyye?	Yûnusiyye
2	Hüzeyliyye	Ezârika	Dırâriyye	Selefiyye	Muhtâriyye	Sûleymâniyye	Kâmiliyye	Ubeydiyye
3	Nazzâmiyye	Necedât	Neccâriyye	Kerrâmiyye	Hâşimiyye	Sâlihiyye	Ulyâiyye	Gassâniyye
4	Bişriyye	Beyhesiyye		Mücessime	Beyâniyye		Mugîriyye	Sevbâniyye
5	Muammeriyye	Acâride			Rizâmiyye		Mansûriyye	Sâlihiyye
6	Sümâmiyye	Saltıyye			Bâkıriyye		Hattâbiyye	Tûmeniyye
7	Hişâmiyye	Meymûniyye			Nâvûsiyye		Keyyâliyye	
8	Ca'feriyye	Hamziyye			Eftahıyye		Hişâmiyye	
9	Câhiziyye	Halefiyye			Şemtıyye		Nu'mâniyye	
10	Hayyâtiyye	Etrâfiyye			İsmâiliyye		Nusayriyye	
11	Cübbâiyye	Şuaybiyye			Müseviyye		Hulûliyye	
12	Behşemiyye	Ma'bediyye			İsnâaşeriyye			
13	Kadaviyye	Hâzimiyye						
14	Ebü'l-Hüseyniyye	Ma'lûmiyye						
15		Mechûliyye						
16		Seâlibe						
17		Ahnesiyye						
18		İbâzıyye						
19		Hafsiyye						
20		Yezîdiyye						

Tasnifte kullanılan formül: 14 + 20 + 3 + 4 + 26 (12+3+11) **+ 6 = 73**

EK 2: Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'deki Fırka Tasnif Tablosu

	MÜTEZİLE	CEBRİYYE	SIFÂTİYYE	HAVÂRİÇ	MÜRCİE	ŞİA				
						KEYSÂNİYYE	ZEYDİYYE	İMÂMİYYE	GÂLİYE	İSMÂİLİYYE & BÂTINİYYE
1	Vâsıliyye	Cehmiyye	Eş'ariyye	Muhakkime-i Ûlâ	Yûnusiyye	Muhtâriyye	Cârûdiyye	Bâkırıyye / Ca'feriyye-i Vâkıfe	Sebeiyye?	
2	Hüzeyliyye	Neccâriyye	Müşebbihe	Ezârika	Ubeydiyye	Hâşimiyye	Sûleymâniyye	Nâvûsiyye	Kâmiliyye	
3	Nazzâmiyye	Dırârıyye	Kerrâmiyye	Necedât-ı Âziriyye	Gassâniyye	Beyâniyye	Sâlihiyye / Betriyye	Eftahıyye	Ulyâiyye	
4	Hâbıtıyye / Hadsiyye			Beyhesiyye	Sevbâniyye	Rizâmiyye		Şümeytiyye	Mugîriyye	
5	Bişriyye			**Acâride** / Saltıyye	Tûmeniyye			İsmâiliyye-i Vâkıfe	Mansûriyye	
6	Muammeriyye			Meymûniyye	Sâlihiyye			Mûseviyye / Mufaddaliyye	Hattâbiyye	
7	Murdâriyye			Hamziyye				İsnâaşeriyye	Keyyâliyye	
8	Sümâmiyye			Halefiyye					Hişâmiyye	
9	Hişâmiyye			Etrâfiyye					Nu'mâniyye / Şeytâniyye	
10	Câhiziyye			Şuaybiyye					Yûnusiyye	
11	Hayyâtıyye / Kâ'biyye			Hâzimiyye					Nusayriyye / İshâkıyye	
12	Cübbâiyye / Behşemiyye			**Seâlibe** / Ahnesiyye						
13				Ma'bediyye						
14				Ruşeydiyye						
15				Şeybâniyye						
16				Mûkremiyye						
17				Ma'lûmiyye / Mechûliyye						
18				Bideiyye						
19				**İbâzıyye** / Hafsıyye						
20				Hârisiyye						
21				Yezîdiyye						
22				**Sufriyye-i Ziyâdiyye**						

Tasnifte kullanılan formül: 12 + 3 + 3 + 22 + 6 + 26 (4+3+7+11+1) **= 72**

EK 3: Fahreddin er-Râzî'nin *Tahsîlü'l-hak/İ'tikādât*'taki Fırka Tasnif Tablosu

	MÜTEZİLE	HAVÂRİÇ	RAVÂFID				MÜŞEBBİHE	KERRÂMİYYE	CEBRİYYE	MÜRCİE	SÛFİYYE	İSLÂM DIŞI FIRKALAR
			ZEYDİYYE	İMÂMİYYE	GULÂT	KEYSÂNİYYE						
1	Gaylâniyye	Muhakkime-i Ulâ	Cârûdiyye	???	Sebbâbiyye?	Kerbiyye	Hakemiyye	[Tarâikıyye İshâkıyye Hakâikıyye Âbidiyye-i Yunâniyye? Suremiyye Heysâmiyye]	Cehmiyye	Yûnusiyye	Ashâbü'l-âdât	**Bâtınıyye** / Sabbâhiyye
2	Vâsıliyye	Ezârika	Sûleymâniyye	Bâkıriyye	Benâniyye	Muhtâriyye	Cevâlîkıyye		Neccâriyye [Burgusiyye Za'ferâniyye Mûstedrike Hafsiyye]	Gassâniyye	Ashâbü'l-ibâdât	Nâsırıyye
3	Amriyye	Necedât	Sâlihiyye	Nâvûsiyye	Hattâbiyye	Hâşimiyye	Yûnusiyye			Tûmeniyye?	Ashâbü'l-hakîkat	Nâsırıyye
4	Hûzeyliyye	Beyhesiyye		Ammâriyye	Mugîriyye	Râvendiyye	Şeytâniyye			Sevbâniyye	Nûriyye	Karâmıta
5	Nazzâmiyye	Acâride		Mufaddaliyye	Mansûriyye		Cevâribiyye			Hâlidiyye	Hulûliyye	Bâbekiyye
6	Sûmâmiyye	Saltıyye		Şemtıyye	Cenâhıyye				Dırâriyye		İbâhiyye	Mukannaiyye
7	Bişriyye	Meymûniyye		İsmâiliyye	Mufavvıda				Bekriyye			Seb'iyye
8	Muammeriyye	Hamziyye		Mûbârekiyye	Gurâbiyye							
9	Murdâriyye	Halefiyye		Memtûre	Ashâbü'r-?							
10	Hişâmiyye	Etrâfiyye		Kat'iyye	???							
11	Câhiziyye	Şuaybiyye		Vâkıfiyye	Kâmiliyye							
12	Kâ'biyye	Hâzimiyye		Askeriyye?	Nusayriyye							
13	Cübbâiyye	Seâlibe		Ca'feriyye	İshâkıyye							
14	Behşemiyye	Ahnesiyye		Ashâbü'l-İntizâr	Ezeliyye							
15	İhşîdiyye	Ma'bediyye			Keyyâliyye							
16	Hayyâtıyye	Ruşeydiyye										
17	Ebü'l-Hüseyniyye	Mûkremiyye										
18		Ma'lûmiyye / Meçhûliyye										
19		İbâzıyye										
20		Asfariyye										
21		Hafsiyye										

Tasnifte kullanılan formûl: 17 + 21 + 36 (3 +14 +15 + 4) **+ 5 + 1 + 4 +5 + 6 = 95 +1 = 96**

EK 4: Mehmed Emîn eş-Şirvânî'nin *Tercümânü'l-ümem*'deki Fırka Tasnif Tablosu

	MÜTEZİLE	HAVÂRİÇ	ŞİA / REVÂFIZ			MELÂHİDE	KERRÂMİYYE	MÜŞEBBİHE	MÜRCİE	NECCÂRİYYE	CEBRİYYE	MELÂHİDE-TÜ's- SÛ-FİYYE	FIRKA-i NÂCİYE
			ZEYDİYYE	İMÂMİYYE	GULÂT								
1	Vâsıliyye	Muhakkime / Hûkmiyye	Cârûdiyye	Bâkırıyye	Sebbâbiyye? / Sebeiyye	Bâtınıyye	[Tarâikıyye İshâkıyye Hakâikıyye Âbidiyye-i Tûniyye? Şûriyye? Heysâmiyye]	Hakemiyye	Yûnusiyye	Burgûsiyye	Cehmiyye	Mubâhıyye	EHL-i SÜNNET [Hanefiyye Mâlikiyye Şâfiiyye Hanbeliyye Sûfyâniyye Sevriyye]
2	Amriyye	Ezârika	Sûleymâniyye	Nâvûsiyye	Benâniyye	Sabbâhıyye		Cevâlîkıyye	Ubeydiyye	Za'ferâniyye	Dırâriyye	Zenâdika	
3	Hûzeyliyye	Necdiyye	Betriyye	Eftahıyye	Hattâbiyye	Nâsırıyye		Yûnusiyye	Gassâniyye	Mûstedrike		Kalenderiyye	
4	Nazzâmiyye	Beyhesiyye		Mufaddaliyye	Mugîriyye	Karâmita		Şeytâniyye	Sevbâniyye			Murâiyye	
5	Sümâmiyye	Acâride		Şemtıyye	Mansûriyye	Bâbekiyye		Havâriyye? [Cevâribiyye]	Tûmeniyye			Mûstahdemiyye	
6	Bişriyye	Saltıyye		İsmâiliyye	Cenâhıyye	Mukannaıyye		Haşviyye				Mûteabbidiyye	
7	Muammeriyye	Meymûniyye		Mûbârekiyye	Mufavvıda	Seb'iyye						Hulûliyye	
8	Murdâriyye	Hamziyye		Memtûriyye	Kâmiliyye								
9	Hişâmiyye	Halefiyye		Âktaiyye ? [Kat'iyye]	Gurâbiyye								
10	Câhiziyye	Etrâfiyye		Vâkıfiyye	Yûnusiyye?								
11	Cübbâiyye	Şuaybiyye		Ca'feriyye	Zemmiyye								
12	Behşemiyye / Hâşimiyye	Hâzimiyye		İntizâriyye	Muhtâriyye								
13	Kâ'biyye	Seâlibe		???	Nusayriyye								
14	Hayyâtıyye	Ahnesiyye			İshâkıyye								
15	Esvâriyye	Ma'bediyye			Ezeliyye								
16	İskâfiyye	Ruşeydiyye			Kerbiyye								
17	Ca'feriyye	Mûkremiyye			Hâşimiyye								
18	Hâbıtıyye	Ma'lûmiyye			Râvendiyye								
19	Hadsiyye	Meçhûliyye											
20	Sâlihiyye	İbâdiyye											
21		Asfariyye											
22		Hafsiyye											
23		Hârisiyye											

Tasnifte kullanılan formül: 20 + 23 + 34 (3 +13 +18) **+ 7 + 1 + 6 +5 + 3 + 2 + 7 = 108 +1 = 109**